

Maria Raivo, FM, KM, äidinkielen ja kirjallisuuden lehtori, Rauman normaalikoulu

Romaanin käsittelyä draaman ja taiteen keinoin

Tavoitteena kahdeksaluokkalaisten lukuilo

Tein kahdeksannen luokan oppilaille Webropol-kyselyn heidän lukutottumuksistaan Rauman normaalikoulussa syyskuussa 2018. Kyselyyn vastasi kahdelta kahdeksannelta luokalta yhteensä 36 oppilasta. Vastausten mukaan oppilaista 42 % ei lue lainkaan kirjoja vapaa-ajallaan, 28 % lukee joka kuukausi, 14 % loman aikana, 11 % joka viikko ja 5 % joka päivä. Tavoitteenani oli panostaa lukemiseen kahdeksannen luokan aikana, toisin sanoen saada oppilaat lukemaan enemmän ja saada heidät innostumaan kaunokirjallisuudesta. Lisäksi tavoitteenani oli saada heidät pohtimaan lukemaansa, tulkitsemaan sitä ja tekemään siitä johtopäätöksiä. Tarkoitus oli lähestyä luettua myös eettis-moraalisista lähtökohdista.

Lokakuussa 2018 saimme Ytimessä-hankerahoituksella käyttöömme Bookbeat-äänikirjasovelluksen, josta kerrotaan enemmän toisessa tämän kirjan tekstissä. Tammikuussa 2019 otimme kaikki saman teoksen joko luettavaksemme tai kuunneltavaksemme. Kirjaksi valikoitui John Greenin vuonna 2012 kirjoittama draamaromaani Tähtiin kirjoitettu virhe. Se kertoo 16-vuotiaasta Hazelista, joka sairastaa parantumatonta keuhkosityöpää, minkä vuoksi hän joutuu pitämään nenänsä alla happiviiksiä ja kuljettamaan mukanaan happisäiliötä. Hazel ihastuu vuotta vanhempaan Augustukseen, jolla on jalkaproteesi, koska hän on sairastanut luusyövän. He tapaavat syöpäsairaiden nuorten vertaistukiryhmässä.

Valitsin Greenin teoksen, koska pidän siitä itse, se on nuorille suunnattu ja nuorten elämästä kertova. Romanissa on paljon draamallisia käänteitä, ja sitä oli tarkoitus käydä läpi draaman ja taiteen keinoin. Näin kirjassa olevan paljon mahdollisuuksia käsitellä sellaisia tärkeitä aiheita kuin rakastuminen, seurustelu, sairastuminen ja kuolema.

Tavoitteena oli pitää lukuilua joka toinen viikko. Tuolloin oppilaat saivat hengähtää hetkeksi ja lukea kirjaa omassa rauhassaan. Joka toinen viikko taas käsiteltäisiin kirjan tapahtumia eri tavoin ilman pulpetteja olevassa luokkatilassa. Lopuksi oli tarkoitus laatia kirjaan pohjautuva luova kirjoitelma. Jos aika riittäisi, muuttaisimme sen myös äänikirjaksi iPadin Pages-ohjelmalla. Tavoitteena oli siis työskennellä kirjan parissa kahdella tavalla: Toisaalta se olisi kommunikaation harjoittelun lähtökohta, jolloin sitä käsiteltäisiin esimerkiksi kirjallisuuskeskustelun ja draaman avulla. Toisaalta kirjaa pidettäisiin toisen tekstin tuottamisen lähtökohtana, jolloin sen pohjalta kirjoitettaisiin toinen fiktio.

Luova toiminta kirjallisuuden tulkkina ja keskustelun virittäjänä

Keskustelua, eläytymistä, draamaa ja still-kuvia

Ensimmäisellä draamatunnilla yritimme ajatuksen tasolla siirtyä sairaan ihmisen maailmaan. Tavoitteena oli siis yrittää asettua toisen ihmisen asemaan. Aloitimme eläytymisen keskustelemalla yhdessä siitä, miten syöpäsairaus vaikuttaisi ajatteluamme, tunteisiimme, pelkoihimme ja iloihimme. Mitä tekisimme eri tavalla kuin nyt? Mitä tekisimme vapaa-ajalla? Tämän jälkeen siirryimme esittämään draamallista vertaistukiryhmää, jossa oppilaat saivat keksiä itselleen uuden, sairaan ihmisen identiteetin ja tehdä itselleen englanninkielisen nimilapun rintaan. Itse toimin vertaistukiryhmän ohjaajana, Patrickina, ja käytin kirjassa toistuvia vuorosanoja, kuten ”Tervetuloa Jeesuksen kirjaimelliseen sydämeen”, ”Olemme tukenasi” ja ”Elämä on parasta tänään”. Ideana oli, että jokainen oppilas saisi esittäytyä ja kertoa kuulumisiaan. Lahtisen mukaan (2011) Sklar on kirjoittanut, että lukijan romaanihenkilöä kohtaan tuntuma myötätunto voi lisätä emotionaalista ja moraalista herkkyyttä myös lukemisen ulkopuolisessa elämässä. Kirjallisuuden avulla voidaan siis opetella elämässä tärkeitä taitoja.

Saman tunnin aikana teimme 4–5 oppilaan ryhmissä still-kuvia eli patsaita siitä, miten henkilö saattaisi kuolla. Kirjan henkilöt ovat erittäin vakavasti sairaita, ja toinen päähenkilöistä kuolee kirjan aikana. Jokaisen kuvan jälkeen muut ryhmäläiset arvuuttelivat, mikä kuolemansyy on kyseessä. Keskustelimme myös ylipäättään kuolemasta ja siihen liittyvistä peloista. Ensimmäisen tunnin aihe tuntuu näin jälkikäteen ajateltuna raskaalta, mutta oppilaat eivät mielestäni kokeneet asiaa siten, koska aihe ei ole heille ajankohtainen. Aihe on myös vaikea, mutta toisaalta mitään aihetta ei saisi väistellä kirjallisuuden tunneilla. Vain käsittelemällä vaikeita asioita voi oppia niistä jotakin uutta, koska lukemisen ja keskustelun jälkeen lukija ei ole enää sama ihminen. Hän omaksuu uusia asioita, tunteita ja mielipiteitä. (Ahvenjärvi & Kirstinä 2013.)

Lämmittelyä, kirjoittamista ja jatkotyöstämistä pantomiimilla

Toisen draamakerran aloitimme lämmittelyharjoituksella. Oppilaat valitsivat itselleen parin, takimmainen otti etummaista luokkakaveriaan lantiosta kiinni, ja etummainen oli ohjaavinaan autoa. Näin he muodostivat yhdessä ikään kuin auton. Laitoin taustalle autoiluun sopivaa musiikkia, kuten Anna Puun ”Matkalla” ja Egotripin ”Matkustaja”. Välillä tauotin musiikkia ja huusin oppilaille heidän ajamiseensa vaikuttavia kommentteja, kuten ”Olet proteesijalkainen kuljettaja” tai ”Olet vahvojen lääkkeiden alainen kuljettaja”, joihin oppilaiden tuli reagoida liikkeillään. Harjoituksen jälkeen pohdimme, miten kohtaus liittyy kirjaan. Moni muisti kohtauksen, jossa Augustus pyytää Hazelia autonsa kyytiin. Koska Augustuksen toinen jalka on proteesi, matkanteko on poukkoilevaa.

Jatkoimme parityöskentelyä tekemällä huoneentaulun. Jaoin jokaiselle parille valmiin huoneentaulupohjan ja värikynät. Heidän tehtävänä oli kirjoittaa paperille lause, joka olisi heidän mielestään tärkeä tai joka jollakin tavalla kannustaisi menemään elämässä eteenpäin. Ahvenjärven ja Kirstinän mukaan (2013) kaikissa kirjoissa on rivien väleissä ilmaistuja arvosisältöjä, jotka löytyvät pohdiskelemalla ja tulkitsemalla. Tavoitteena oli,

että oppilaat tulkitisivat näitä kirjasta löytyviä merkityksiä. Augustuksen äiti on kirjassa varsin ihastunut aforismeihin ja ajatelmiin ja niitä löytyy heidän kodistaan kaikkialta, kuten seiniltä ja sohvatyynyihin kirjailtuna. Myös oppilaat löysivät pohdinnan jälkeen omat kannustuslauseensa. Aina kirjaan liittyviä harjoituksia tehdessämme tapanani oli kysyä oppilailta, miten harjoitus liittyy kirjaan. Välillä vastaaminen oli oppilaille helppoa, välillä vaikeampaa. Joka tapauksessa kirjan asiat tulivat varsin konkreettisiksi harjoitusten avulla.

Saman tunnin aikana teimme kirjasta pantomiimikohtauksia. Oppilaat nostivat pareittain hatusta lauseita ja sanoja, kuten ”Augustus ennen sairautta”, ”Hazel ennen sairautta”, ”Hazelin äiti”, ”Augustuksen äiti”, ”Isaac”, ”Monica” ja ”Kaitlyn”. Lapun noston jälkeen parilla oli hetki aikaa suunnitella, miten esittää asia tai henkilö pantomiimina. Esityksen jälkeen muut oppilaat arvasivat, mikä tilanne oli kyseessä tai ketä esitettiin. Lukuintoa nostattaa kirjan pohjalta tapahtuva versiointi eli jatkotyöstäminen. Tällaista on esimerkiksi kirjan tapahtumien tai henkilöiden käsittely draaman avulla. (Ikonen, Innanen & Tikkinen 2015.)

Improvisaatiota ja kesken jääviä repliikkejä

Kolmannella draamatunnilla kerroimme aluksi omista lempipaikoistamme. Muistelimme myös kirjan henkilöiden lempipaikkoja ja -asentoja. Tämän jälkeen kukin oppilas vuorollaan näytti oman lempiasentonsa ja muut ottivat saman asennon. Virittäydyimme taas hiljalleen kirjan maailmaan.

Varsinaisena aiheenamme oli ero poika- tai tyttöystävästä. Kirjassa Monica jättää Isaacin, jota Hazel ja Augustus yrittävät lohduttaa. Improvisoimme vastaavanlaisia tilanteita. Jaoin oppilaat neljän hengen ryhmiin, joissa aina yksi oli eronnut tyttö- tai poikaystävästään. Annoin hänelle lisätietoa asiasta ja syyn, miksi hänet oli jätetty. Tämän jälkeen neljän hengen ryhmä kerääntyi pyöreän pöydän ääreen keskustelemaan siitä, mikä yhtä ystävää vaivaa. Hänen tehtävänä oli kertoa erosta ja sen syistä. Muiden tehtävänä oli yrittää lohduttaa häntä ja keksiä hänelle muuta ajateltavaa. Sanotaan, että fiktio antaa lukijalle mahdollisuuden lähestyä tärkeitä asioita, jotka vaikuttavat asenteisiin ja arvoihin. Vaikka fiktio on sepitettä, olennaista on sen yhteys tosimaailmaan ja ihmisen mieleen. (Ahvenjärvi & Kirstinä 2013.)

Samoissa neljän hengen ryhmissä teimme pieniä näytelmäkohtauksia. Oppilaat saivat nostaa hatusta lauseen, johon kohtaus päättyisi. Kaikki lauseet jäivät kesken, kuten ”Hyvää syntymäp...” (liite 1). Oppilailla oli kymmenisen minuuttia aikaa suunnitella kohtaus, minkä jälkeen he esittivät sen luokkakavereilleen. Kaikki olivat yhtä mieltä siitä, että viimeinen repliikki jää kesken, koska lauseen sanova henkilö kuolee tai menettää tajunsa. Kirjassa Hazel rakastaa kirjaa nimeltä ”Viistoa valoa”. Kirjan loppu kuitenkin mietityttää häntä, koska päähenkilön viimeinen repliikki jää kesken ja kirja päättyy siihen. Hazel pohtii usein, mitä hänen lempikirjansa lopussa tapahtuu: kuoleeko päähenkilö. Tähän päätelmään kahdeksannen luokan oppilaat tulivat esittäessään omia näytelmiään, jotka päättyivät kesken jäävään repliikkiin.

Piirtämistä, improvisaatiota teini-ikästä ja väittelyä

Neljäs draamatunti aloitettiin piirtämällä isoon paperiin tytön ja pojan ääriiviivat. Oppilaat miettivät piirtämisen aikana, mitä ominaisuutta pitäisivät tärkeänä omassa tyttö- tai poikaystävässään. Paperinukkepoika ja -tyttö leikattiin ääriviivoja myöten irti paperista ja täytettiin toivotuilla ominaisuuksilla. Poikien kommentit liittyivät suurimmaksi osaksi ulkonäköön, kun taas tytöt kirjoittivat enemmän luonteenpiirteitä. Pojilta tällaisten tehtävien ottaminen vakavasti tuntuu vaativan enemmän kuin tytöiltä. Ehkä pelätään, mitä muut ajattelevat, jos kirjoittaa jotakin herkkää ja syvällistä. Siinä missä tytöt syventyvät jo mielellään parisuhteen pohdintaan, pojat eivät ainakaan luokassa kaikkien kuullen halua puhua tunteistaan (Pollari 2004). Tähtiin kirjoitetussa virheessä Hazel pohtii paljon sitä, millainen hänen unelmiensa poikaystävä on ja millainen Augustus on. Samaa pohdiskelevaa filosofiaa yritin tartuttaa oppilaisiin.

Romaanissa käsitellään myös teini-ikää. Hazel toteaa välillä käyttäytyvänsä kuin teini-ikäinen, välillä näin ajattelevat hänen vanhempansa. Oppilaiden tehtävänä oli suunnitella 3–4 hengen ryhmissä improvisaatio, jonka aiheena on teini-ikäisyys. Suunnitellessaan improa oppilaiden tuli pohtia, miten teini-ikäisyys näkyisi ainakin yhdessä henkilössä: mikä on tyypillistä teini-ikäisessä. Odotin, että esityksissä näkyisi esimerkiksi kuulokkeet päässä kulkeminen, väittely kotiintuloajoista, ovien paukuttelu, pelaaminen ja väsymys. Osan oppilaista oli helppo päästä suunnittelussa alkuun ja he keksivät teini-ikään liittyviä asioita, jotka eivät tulleet minulle ensimmäisenä mieleen. Osa ryhmistä tarvitsi suunnitteluapua ja he hyödynsivät esityksissään vinkkaamiani aiheita. Kirjallisuustunneilla esityksille saa taputtaa, huumorille nauraa ja voi esittää mitä hulluimpia ja rohkeimpia tulkintoja (Lötjönen ym., 2004). Tämä tekee tunteista viihdyttäviä.

Tunnin aikana oli tarkoitus myös väitellä kirjasta nousevista aiheista. Aiheita olisivat olleet muun muassa ”Kuuluuko munakokkeli aamuun?” tai ”Voiko kuolemansairaana syöpäpotilaan päästää lentokoneeseen?”. Oppitunnin aikana ehdimme kuitenkin toteuttaa vain kolme harjoitusta. Tunnin viimeisessä harjoituksessa istuimme piirissä ja jokainen nosti vuorollaan hatusta yhden lapun. Lapussa saattoi lukea vaikka ”Hamsteri Sisyfos”, ”Huippumalli haussa” tai ”McDonalds -ateria” (liite 2). Oppilaiden tehtävänä oli kertoa muille, miten sana liittyy kirjaan. Jos joku ei osannut kertoa, kysyi hän asiaa luokkakavereiltaan.

Keskustelua, salattuja ajatuksia ja kirjanäytelmiä

Viidennellä draamakerralla jatkoimme samalla tavalla kuin edellisellä kerralla: Oppilaat saivat pareittain nostaa hatusta kirjaan liittyvän sanan. Tehtävänä oli kertoa mahdollisimman monisanaisesti, miten sana liittyy teokseen. Tämän jälkeen keskustelimme yhdessä aiheista, kuten oletko isä, jos lapsesi on kuollut. Kirjassa päähenkilö Hazel pohtii tätä muun muassa käydessään Anne Frankin talossa. Anne Frankin isä Otto Frank menetti juutalaisvainojen aikana molemmat tyttärensä ja hänelle jäi muistoksi tyttäristään vain Annen päiväkirja. Kirjallisuudenopetuksessa pohditaan

käsityksiä ja totuuksia, joita kirja esittää elämästä. Tähän kirjallisuus tarjoaa erinomaisen hyviä mahdollisuuksia. (Ahvenjärvi & Kirstinä 2013.) Lisäksi keskustelimme Hazelin lempikirjasta ”Viistoa valoa”. Hazel pohtii usein, miten kyseinen kirja päättyy, koska se tavallaan jää kesken ja päättyy keskeneräiseen repliikkiin. Pohdimme luokassa samoja asioita kuin Hazel: Mitä päähenkilö Annan kuoleman jälkeen tapahtuu hamsteri Sisyfokselle? Entä Annan äidille tai hollantilaiselle tulppaanimiehelle?

Tähtiin kirjoitetussa virheessä Hazel, Augustus ja Lidewij vierailevat Anne Frankin talossa. Talo on täynnä rappusia, minkä vuoksi Hazelin on hankala kulkea siellä happipullon kanssa, samoin kuin Augustuksen, jolla on proteesijalka. Lidewij puolestaan on aikuinen, joka tuo nuoret vierailemaan taloon. Tämän tekstin pohjalta teimme harjoituksen nimeltä ”Ajatustunneli”. Yksi oppilas esitti Hazelia, toinen Augustusta ja yksi Lidewijtä. Kaikki kulkivat vuorollaan ajatustunnelin läpi, jonka muodostivat muut, jäljelle jääneet oppilaat. Ajatustunnelissa seisovat oppilaat saivat sanoa ajatuksiaan ääneen. Ideana oli puhua ääneen niitä ajatuksia toisista ihmisistä, jotka tavallisesti pidämme sisällämme, eli niin sanottuja salaisia ajatuksia. Mitä ajatuksia herättää tilanne, jossa vakavasti sairas tyttö tai poika kiipeää vaikeissa olosuhteissa tikapuita aina vain ylemmäs ja ylemmäs? Millaisia ajatuksia syntyy perässä kulkevasta aikuisesta? Lukija käy lukiessaan koko ajan jonkinlaista väittelyä tekstin kanssa. Kun hän lukee, hän ottaa samalla kantaa. Hän merkitsee mielessään kohdat, joissa on samaa tai eri mieltä. Hän keskustelee tekstin kanssa mielipiteistään ja perustelee väitteensä mielessään. (Ahvenjärvi & Kirstinä 2013.) Osa oppilaista kannusti ajatustunnelissa kulkevaa henkilöä, osa ihmetteli ääneen, miksi kyseinen ihminen oli tällaisessa paikassa. Harjoituksen jälkeen keskustelimme ihmisten erilaisista tavoista reagoida. Keskustelimme myös siitä, ajatteleeko joku, mitä muut ajattelevat hänestä ja haittaako se, mitä muut ajattelevat. Painotin, että positiivinen palaute muille luo positiivista energiaa ympärillemme, kun sen sijaan negatiivinen ja lannistava palaute on raskasta myös puhujalle itselleen.

Kolmantena harjoituksena rakensimme pareittain näytelmäkohtauksia, joissa toinen lukee toiselle henkilölle kirjaa ääneen. Oppilaat saivat itse päättää, millainen tilanne on kyseessä, ketä he ovat, kumpi lukee ja kumpi kuuntelee. Kun tilanne oli suunniteltu, oppilaat valitsivat tilanteeseen sopivan kirjan koulumme kirjastosta ja valitsivat ääneen luettavaksi sopivan pätkän. Kohtaukset esitettiin muille. Kirjassa Hazel ja Augustus lukevat usein toisilleen ääneen, esimerkiksi matkustaessaan lentokoneella Amsterdamiin.

Oman tekstin tuottaminen luetun kirjan reflektiona

Kun kirja oli kuunneltu tai luettu loppuun, oppilaat saivat pareittain laatia sen pohjalta luovan kirjoitelman (liite 3). Kirjoitelman tuli liittyä osittain kirjan juoneen, mutta oppilaat saivat teksteissään käyttää myös mielikuvitustaan. Vaihtoehtona oli kirjoittaa teksti, joka käsittelee tapahtumia ennen kirjaa. Tällöin kirjoitelma saattoi käsitellä esimerkiksi Hazelin elämää ennen sairastumista. Vaihtoehtona oli kirjoittaa myös teksti tapahtumista kirjan jälkeen. Tällöin aiheena saattoi olla muun muassa Augustuksen vanhempien elämä tämän kuoleman jälkeen. Yksi vaihtoehto oli valita joku kirjan

monista sivuhenkilöistä, tehdä hänestä päähenkilö ja kirjoittaa hänen tarinansa. Tällainen henkilö voisi olla esimerkiksi Isaac, Monica tai Peter Van Houten. (Liite 4, oppilastyö.) Osa oppilaista teki kirjoitelmastaan myös äänikirjaversioiden. Tämä toteutettiin iPadin Pages-ohjelmalla. Äänikirja liitettiin sähköisesti kirjoitetun luovan kirjoitelman loppuun.

Luova kirjoitelmamme muistutti monilta osin fanifiktiota, jossa tuotetaan jonkin toisen teoksen pohjalta omia tarinoita. Alkuperäisteoksena voi olla kirja tai elokuva, kuten tässä tapauksessa. Ideana on, että luodaan samoilla hahmoilla ja tapahtumapaikoilla omaa tekstiä ja käsitellään esimerkiksi sellaisia asioita, joita teoksessa ei mainita. Fanifiktiossa kirjoittaja voi syventyä jo ennalta tiedettyyn faktaan tai luoda jotakin täysin omaa valmiiksi tehtyyn maailmaan. Siinä ei ole rajoja, vaan hahmoille ja tapahtumille voi tehdä, mitä haluaa. (Benigni & Virman 2011.) Fanifiktioon liittyy kuitenkin myös fanittaminen, ihailu, kyseistä teosta tai henkilöä kohtaan. Koska kirja oli oppilaille valmiiksi valittu, tämä kriteeri ei täyty. Siksi käytän termiä luova kirjoitelma.

Lukemisen meininki tuottaa tulosta

Toukokuussa 2019 tein samoille oppilaille uuden Webropol-kyselyn heidän lukutottumuksistaan. Pidän merkittävänä sitä, että 65 % oppilaista on kyselyn mukaan sitä mieltä, että heidän lukemisensa lisääntyi BookBeatin sekä draama- ja taidekokeilumme myötä. BookBeat tarjosi heille rauhallisen hetken kesken päivää matkustaa toiseen maailmaan ja sulkea muu ympäristö hetkeksi pois. Teoksen käsittely draaman ja taiteen keinoin tarjosi heille erilaisia oppitunteja. Varsinkin oppilaat, jotka opiskelevat valinnaisaineenaan ilmaisutaitoa, nauttivat tunneista ja heittäytyivät rooleihin rohkeasti. Kahdeksaluokkalaisista noin puolet opiskelee ilmaisutaitoa valinnaisaineenaan. Muutkin oppilaat saivat draamatuntiemme ansioista pohtia kiperiä asioita ja heittäytyä erilaisiin, mahdollisesti elämän varrella vastaan tuleviin tilanteisiin.

Onnistuin osittain tavoitteessani ja sain yli puolet oppilaistani innostumaan lukemisesta. Yhdessä lukemisen meininki onkin avainasemassa, kun puhutaan lukemisen motivaatiosta (Pollari 2004). Kukaan ei ole lukijana koskaan valmis, ja pohtiva ja arvioiva lukeminen on suomalaisnuorille suhteellisen haasteellista. Juuri tulkinta- ja pohdintataitojen kehittämiseen kirjallisuudenopetus tarjoaakin hyviä mahdollisuuksia.

Lähteet

Ahvenjärvi, K. & Kirstinä, L. 2013. Kirjallisuuden opetuksen käsikirja. SKS, Helsinki.

Benigni, M. & Virman, E. 2011. Fan Fiction. Teoksessa Kiiskinen, S. & Koivisto, P. (toim.) Kirjallisuus liikkeessä. Lajeja, käsitteitä ja teorioita. AOL, Helsinki, 124–126.

Ikonen, K.; Innanen, K. & Tikkinen, S. 2015. Lukuinto-opas. Lukumotivaatiota ja monilukutaitoa koulun ja kirjaston yhteistyönä. Oulun yliopisto.

Lahtinen, A.-M. 2011. Eettinen lähestyminen kirjallisuuteen. Teoksessa Kiiskinen, S. & Koivisto, P. toim.) Kirjallisuus liikkeessä. Lajeja, käsitteitä, teorioita. ÄOL, Helsinki, 155–166.

Lötjönen, S., Piskonen, H. & Sorjonen, M. 2004. Onnistumisen elämyksiä kirjallisuuden opetukseen. Teoksessa Linnakylä, P., Sulkunen, S. & Arffman, I. (toim.) Tulevaisuuden lukijat. Suomalaisnuorten lukijaprofiileja: Pisa 2000. Jyväskylän yliopisto, koulutuksen tutkimuslaitos. 239–242.

Pollari, J. 2004. Poikien kirjallisuustunnit – ikuista kiirastulta? Teoksessa Linnakylä, P., Sulkunen, S. & Arffman, I. (toim.) Tulevaisuuden lukijat. Suomalaisnuorten lukijaprofiileja: Pisa 2000. Jyväskylän yliopisto, koulutuksen tutkimuslaitos. 243–248.